В. П. Красней

Беларуская мова ў табліцах і схемах

Для школьнікаў

8-е выданне

Мінск • «Аверсэв» • 2020

Дзеепрыметнік як форма дзеяслова

Агульнае значэнне	Абазначае прымету ці ўласцівасць прадмета паводле дзеяння, якая праяўляецца ў часе: парыжэлая трава (трава, якая парыжэла, прымета паводле дзеяння)	
Адказвае на пытанні	**які? якая? якое? якія?** → парыжэлы куст, парыжэлая трава, парыжэлае поле, парыжэлыя лугі	
Марфалагічныя прыметы	**Агульныя**	
	з дзеясловам	**з прыметнікам**
	1) трыванне (засеяны (зак.), ствараемы (незак.)); 2) час (захапляючы (цяп. ч.), захапляўшы (пр. ч.)); 3) стан (парыжэлы (незал.), наладжаны (зал.))	род, лік, склон (дапасуецца да назоўніка)
Сінтаксічная роля	Азначэнне: У парыжэлай траве скачуць конікі (І. Навуменка). Выказнік: Палонка лёдам моцна скута (Я. Колас).	

! Дзеепрыметнік разам з паясняльнымі словамі ўтварае дзеепрыметнае словазлучэнне, якое ў сказе з'яўляецца адным членам сказа: А лес, асветлены і абагрэты сонцам, пазіраў зусім-такі весела (Я. Колас).

© ТДА «Аверсэв»

Утварэнне дзеепрыметнікаў

Незалежнага стану	
цяперашняга часу	**прошлага часу**
Аснова цяперашняга часу незакончанага трывання I спр. + -уч- (-юч-): пішуць + уч → пішучы, хвалююць + юч → хвалюючы; II спр. + -ач- (-яч-): дрыжаць + ач → дрыжачы, заходзяць + яч → заходзячы	Аснова інфінітыва непераходных дзеясловаў закончанага трывання + -л-: пацямнець + л → пацямнелы, заінець + л → заінелы. Аснова інфінітыва пераходных і некаторых непераходных дзеясловаў + -ш- (аснова на зычны) і -ўш- (аснова на галосны): прынесці + ш → прынёсшы, памаўчаць + ўш → памаўчаўшы
! У сучаснай мове ўжыванне дзеепрыметнікаў цяперашняга часу з суфіксамі -уч- (-юч-), -ач- (-яч-) і прошлага часу з суфіксамі -ш-, -ўш- абмежавана	
Залежнага стану	
Аснова цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання I спр. + -ем-: ствараюць + ем → ствараемы; II спр. + -ім-: вывозяць + ім → вывозімы	Аснова інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання + -н-, -ен-, -ан-, -т-: аснова на -а-, -я- + -н-: гадаваць + н → гадаваны, пасеяць + н → пасеяны; аснова на галосны і мяккі зычны + -ен-: прынесці + ен → прынесены; аснова на цвёрды зычны + -ан-: пастрыгчы + ан → пастрыжаны; аснова некаторых дзеясловаў на -а-, -е-, -і-, -ы-, -о-, -у- і суфікс -ну- + -т-: жаць + т → жаты, адзець + т → адзеты, шыць + т → шыты, раскалоць + т → расколаты, абуць + т → абуты, апрануць + т → апрануты
! У сучаснай мове абмежаваны	
Калі дзеепрыметнікі страчваюць прыметы дзеяслова (трыванне, стан, час) і набываюць сталую прымету, яны пераходзяць у прыметнікі: вісячы замок, калючы вожык, квітнеючы сад, спелы яблык	

© ТДА «Аверсэў»

Поўная і кароткая формы дзеепрыметнікаў

Дзеепрыметнікі залежнага стану маюць поўную і кароткую формы.

Прыметы	Поўная форма	Кароткая форма
Змяняюцца	па родах, ліках, склонах	па родах, ліках, не скланяюцца
Маюць канчаткі	**адз. л.** м. р. -ы: асветлены ж. р. -ая: асветленая н. р. -ае: асветленае **мн. л.** -ыя: асветленыя	**адз. л.** м. р. -□: асветлен□ ж. р. -а: асветлена н. р. -а: асветлена **мн. л.** -ы: асветлены

Правапіс НЕ (НЯ) з дзеепрыметнікамі

Разам	Асобна
1. З поўнымі дзеепрыметнікамі, калі яны без не (ня) не ўжываюцца: невыдумны, нядошлы, нямоглы. 2. Калі няма залежных слоў і супрацьпастаўлення: незасеянае поле. 3. Калі ўжываюцца словы вельмі, надта, зусім, часткова, поўнасцю, надзвычай, выключна: надзвычай непрадуманае выступленне	1. Калі пры дзеепрыметніку ёсць паясняльныя словы: не засеянае грэчкай поле. 2. Калі ёсць супрацьпастаўленне: не засеянае, а толькі пабаранаванае поле. 3. З кароткімі дзеепрыметнікамі: поле не засеяна.

Дзеепрыметны зварот

Поўны дзеепрыметнік + Залежнае слова

якімі? дзеепрым. словазл.

Над палямі, вымытымі летнімі дажджамі, засінела чыстае неба.

якімі?

Над вымытымі летнімі дажджамі палямі засінела чыстае неба.

дзеепрым. словазл.

© ТДА «Аверсэв»

Знакі прыпынку

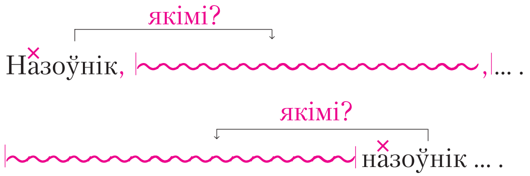

Марфалагічны разбор дзеепрыметніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы (асобная форма дзеяслова), ад якога дзеяслова ўтворана, агульнае значэнне.

2. Пачатковая форма.

3. Марфалагічныя прыметы:

а) нязменныя: стан, час, трыванне;

б) зменныя: поўная ці кароткая форма, склон (у поўнай формы), лік, род.

4. Сінтаксічная роля.

Узор разбору

Па зямлі, вясной абуджанай, красавік ідзе з пралескамі (С. Шушкевіч).

(Па зямлі) *абуджанай* — дзеепрыметнік, абазначае прымету прадмета паводле дзеяння (зямля, якую абудзіла вясна).

Пачатковая форма *абуджаны*, залежны стан, прошлы час, закончанае трыванне, ужыты ў поўнай форме, месным склоне, адзіночным ліку, жаночым родзе.

У сказе ў структуры дзеепрыметнага словазлучэння з'яўляецца азначэннем.

© ТДА «Аверсэв»

Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова

Агульнае значэнне	Абазначае дадатковае дзеянне пры асноўным дзеянні, выражаным дзеясловам-выказнікам: Сярпок скрыгоча прагавіта, жытцо згрызаючы сярдзіта. (Скрыгоча, калі згрызае жытцо)	
Адказвае на пытанні	што робячы? што рабіўшы? што зрабіўшы? як? калі? з якой мэтай?	
Марфалагічныя прыметы	**Агульныя**	
	з дзеясловам	**з прыслоўем**
	1) трыванне (паглядзеўшы (зак.), гледзячы (незак.)); 2) пераходнасць — непераходнасць; 3) форма толькі незалежнага стану (чытаючы кнігу, Янка...); 4) зваротнасць — незваротнасць (мыючыся, бегаючы)	1) не змяняецца; 2) у сказе прымыкае да дзеяслова
Сінтаксічная роля	Акалічнасць: Пагубляла, уцякаючы, лета ўборы (У. Дубоўка). Не зважаючы на блізкую восень, грэла і пякло сонца.	

Утварэнне дзеепрыслоўяў

Незаконччанага трывання	Закончанага трывання
Аснова цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання: I спр. + -учы (-ючы): пішуць + учы → пішучы, гуляюць + ючы → гуляючы; II спр. + -ачы (-ячы): гавораць + ачы → гаворачы, носяць + ячы → носячы; **але:** баючыся, дрыжучы, крычучы, сплючы (II спр.)	Аснова інфінітыва (або прошлага часу) дзеясловаў закончанага трывання: аснова на галосны гук + -ўшы: павітаць + ўшы → павітаўшы; аснова на зычны гук + шы: памагчы + шы → памогшы, прынесці + шы → прынёсшы

© ТДА «Аверсэв»

Дзеепрыслоўны зварот

Дзеепрыслоўе + Залежнае словы

Саломку выгнуўшы дугою, звісае колас над зямлёю (Я. Колас).

Прасторы зямлі шырыліся, разгортваючы свае малюнкі-чары (Я. Колас).

Свяціліся, святкуючы свой час, лагоднае бабіна лета (Я. Сіпакоў).

Правапіс НЕ з дзеепрыслоўямі

Разам	Асобна
Калі без не не ўжываюцца: недамагаючы, непакоячыся, нервуючыся	Ва ўсіх іншых выпадках: не ведаючы, не спяшаючыся, не падумаўшы...

Марфалагічны разбор дзеепрыслоўя

Парадак разбору

1. Часціна мовы (асобная форма дзеяслова). Агульнае значэнне.
2. Марфалагічныя прыметы: пачатковая форма, трыванне, стан (калі ёсць), пераходнае ці непераходнае, зваротнае ці незваротнае.
3. Сінтаксічная роля.

Узор разбору

Адчуўшы цяпло, ажываюць шмат якія насякомыя.

Адчуўшы — дзеепрыслоўе, абазначае дадатковае дзеянне.
Пачатковая форма *адчуць*, закончанае трыванне, незалежны стан, пераходнае, незваротнае.
У сказе ў структуры дзеепрыслоўнага звароту з'яўляецца акалічнасцю.

© ТДА «Аверсэв»